

Archeologisch onderzoek naar de 'Tinne' te Hattem

DOOR

ROBERT VAN DE NOORT*

Inleiding

Het kasteel van Hattem, ook wel de 'Dikke Tinne', de 'Geldersche Toren' en het kasteel 'St. Lucia' genoemd, heeft tot 1777 het silhouet van de stad gedomineerd.¹ In dat jaar werd de Tinne door de stadbestuurders voor de sloop aangewezen. Met de verkoop van de bakstenen van het kasteel hoopte men de stadskas te kunnen spekken, en nog in datzelfde jaar was het kasteel tot op de fundamenten afgebroken.²

Plannen van het Hattems gemeentebestuur om het Tinneplein te ontwikkelen, leidden in 1981 en 1983 tot een drietal opgravingen. Hierbij zijn de fundamenten van het kasteel enige keren aangetroffen en werd informatie verkregen omtrent de materiële cultuur van de kasteelbewoners. Met de uitvoering van de nieuwbouwplannen van het gemeentebestuur in het zicht – en daarmee mogelijkheden voor hernieuwd archeologisch onderzoek – is dit verslag bedoeld om de verspreide informatie ten aanzien van de Tinne bijeen te brengen.

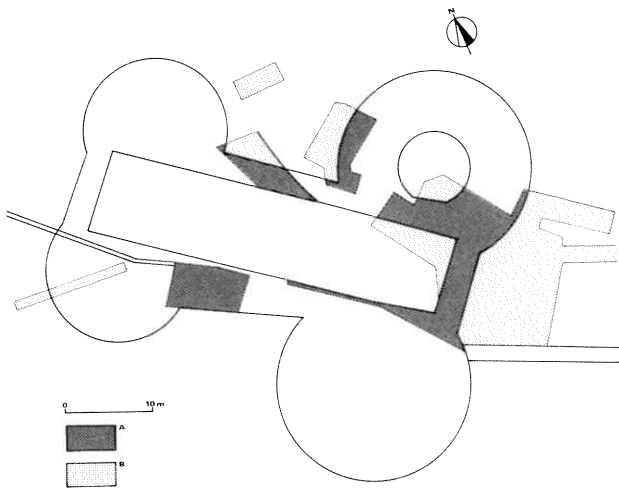
Historische informatie

De voorloper van het kasteel duikt voor het eerst in 1307 in de bronnen op. Graaf Reinald (1271-1326) neemt op zich het huis van de Johannitter Orde te Hattem te onderhouden en bedingt voor hem en zijn erven dat de broeders het huis ontruimen als dat nodig geacht wordt.³ In 1361 wordt voor het eerst van het Huis van de Hertog te Hattem gesproken.⁴ Het jaar 1404 vermeldt de bouw van de grote slottoren. Tussen 1407 en 1414 is het kasteel verder uitgebreid door Reinald IV.⁵ In 1454 wordt voor het eerst melding gemaakt van de Nieuwstadspoort, die de voorburch van het kasteel van de rest van de stad afsluit.⁶

In de loop van de 16e eeuw gaat het kasteel meer dan eens in andere handen over. In 1580 vindt het zogenaamde 'verraad van Hattem' plaats. De drost van het kasteel, Lodewijk van Montfoord, speelde het kasteel in Spaanse handen. De Staatse bezetting bedroeg slechts 15 man, en werd zonder al te veel problemen overrompeld. De

Gezicht op Hattem. De 'Dikke Tinne' tussen kerk en molen. Uit een kaart van Thomas Witteroos, 1570. (Foto R. Archief in Gelderland, Arnhem.)

Globale plattegrond van de Tinne. Naar H. Halbertsma 'Hattem' in *Berichten K.N.O.B.*, 1983, 42. Ten oosten en ten westen van de Tinne zijn nog aanwezige resten van de stadsmuur aangegeven.
 A: bij de opgravingen in 1981 en 1983 teruggevonden fundamenten
 B: Putten ten behoeve van het onderzoek
 (Tek. R. v.d. Noort)

Spaanse bezetters werden op hun beurt na belegering en beschieting uit het kasteel verdreven.⁷

Naast deze summiere informatie, een beschrijving van het kasteel uit 1567 ('het huys tussen 4 torens, rondom in het water gelegen') en de archiefstukken omtrent de afbraak van het kasteel in 1777, zijn vooral de plattegronden en vogelvluchttekeningen van belang geweest voor het archeologische onderzoek.⁸ Een 16e eeuwse kaart van Jacob van Deventer toont het kasteel van Hattem in het water gelegen. Twee vogelvluchtkaarten uit de 17e eeuw tonen het kasteel als onderdeel van de stadsvesten.⁹ Aangenomen wordt dat het kasteel na 1580, na het verraad van Hattem, als een gevaar voor de stad en burgerij werd gezien. Nadat het kasteel onderdeel werd van de stadsmuur, verdween zijn eigenzinnig karakter.¹⁰

Het archeologische onderzoek

In 1894/'95 en in 1980 waren reeds kleine opgravingen op het kasteelterrein uitgevoerd. Ondanks het bestaan van de 16e en 17e eeuwse vogelvluchtkaarten, is de lokatie van het kasteel toch een probleem geweest. Het onderzoek in 1894/'95 van F. A. Hoefer en dat van de archeologische werkgroep van de Heemkundekring Hattem rond 1975 troffen de voorburcht van het kasteel aan. Hierbij werden veel vondsten opgegraven, maar de precieze lokatie van het kasteel bleef een onder veel grond verborgen geheim.

In 1981 ondernam de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) in september en oktober een onderzoek door middel van 'proefsleuven'. De opgraving, uitgevoerd door G. van Haaff en onder de wetenschappelijke leiding van H. Halbertsma, trof de

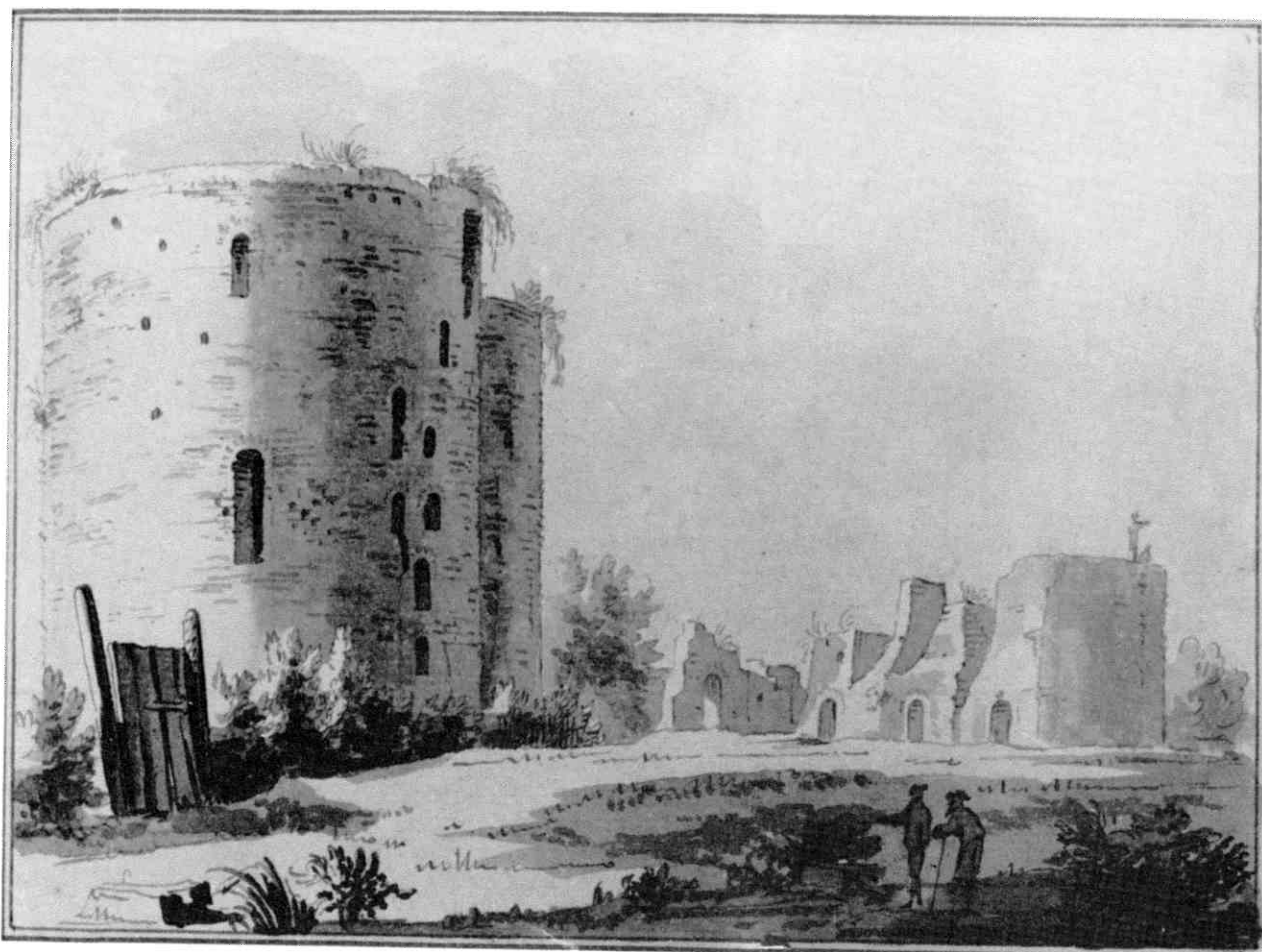
noordoost toren van het kasteel aan. Daarnaast werd de omgeving van het kasteel onderzocht. Een voorlopige publicatie van dit onderzoek verscheen in 1983.¹¹

In datzelfde jaar werd tijdens twee campagnes door de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis (N.J.B.G.) aanvullend onderzoek op het Tinneplein uitgevoerd. Gedurende de zomer werden drie sleuven aangelegd, die de omvang van het kasteel zouden moeten bepalen. In de herfst van 1983 heeft men tijdens een kort onderzoek in de kelder van het huis Tinneplein 8, opnieuw de fundamenten van het kasteel aangetroffen. De opgravingen werden uitgevoerd door J. Stienen en R. van de Noort met medewerking van leden van de N.J.B.G. en stonden onder supervisie van J. G. N. Renaud. Een voorlopige publicatie van de zomercampagne verscheen in 1983.¹²

In bovengenoemd jaar 1981 werd de toren aan de noordoostzijde van het kasteel gedeeltelijk opgegraven. De middellijn van de voeting van deze toren bedroeg 23 meter; de muurdikte ongeveer 7,25 meter. In de muur werd de ronding van een waterput opgemerkt die in verband was gemetseld. Hieronder bevond zich een schacht met een iets kleinere diameter. Deze waterput reikte tot onder de fundamenten. Naast de grote toren, werd tevens een deel van de binnenruimte blootgelegd alsmede de aansluitende aanzet tot de tegenover gelegen andere zware toren. Het baksteenformaat van de fundamenten van het kasteel is $27/28 \times 13,5/14 \times 6$ cm. Het kasteel werd gebouwd op zand; waarschijnlijk zijn de bakstenen zonder meer in het zand gelegd. Een fundering op staal! In 1983 kwamen de fundamenten van het kasteel nogmaals aan het licht. Het verbindingsstuk tussen de noordelijke torens werd in westelijke richting gevolgd, waarbij de in 1981 ontdekte toren als uitgangspunt gold. De aanzet van een kleine toren, aan de noordwestzijde van het kasteel, werd gelocaliseerd; deze toren was, zoals verwacht, veel kleiner dan de eerder gevonden toren. In de kelder van Tinneplein 8a werd de aanzet van de tegenover liggende kleine toren aangetroffen, alsmede het verbindingsstuk naar de zuidelijke van de twee zware torens. Het baksteenformaat was in beide gevallen gelijk aan het baksteenformaat van de grote toren.

De zware toren op de noordoost hoek van het kasteel, en het verbindingsstuk naar de tegenoverliggende zuidwestelijke toren werden beschermd tegen het grachtwater door een berm of talud. Het zand werd vastgehouden door een beschoeiing, bestaande uit schuingeslagen elzenpaaltjes en vlechtwerk. Op andere plaatsen kon de berm met schoeiing niet vastgesteld worden.

Het kasteel lag in het water. Een verbinding met de overzijde van de gracht, is mogelijk teruggevonden in de vorm van een drietal eiken staanders, die deel uitgemaakt kunnen hebben van een brug. De staanders zijn aan de westzijde van de noordoost toren teruggevonden.

Overblijfselen van de Tinne rond 1670. Kopie van een oudere afbeelding, vermoedelijk door A. de Haen. (Foto Index Ned. Bouwkunst, Kunsthist. Instituut, R.U. Utrecht.)

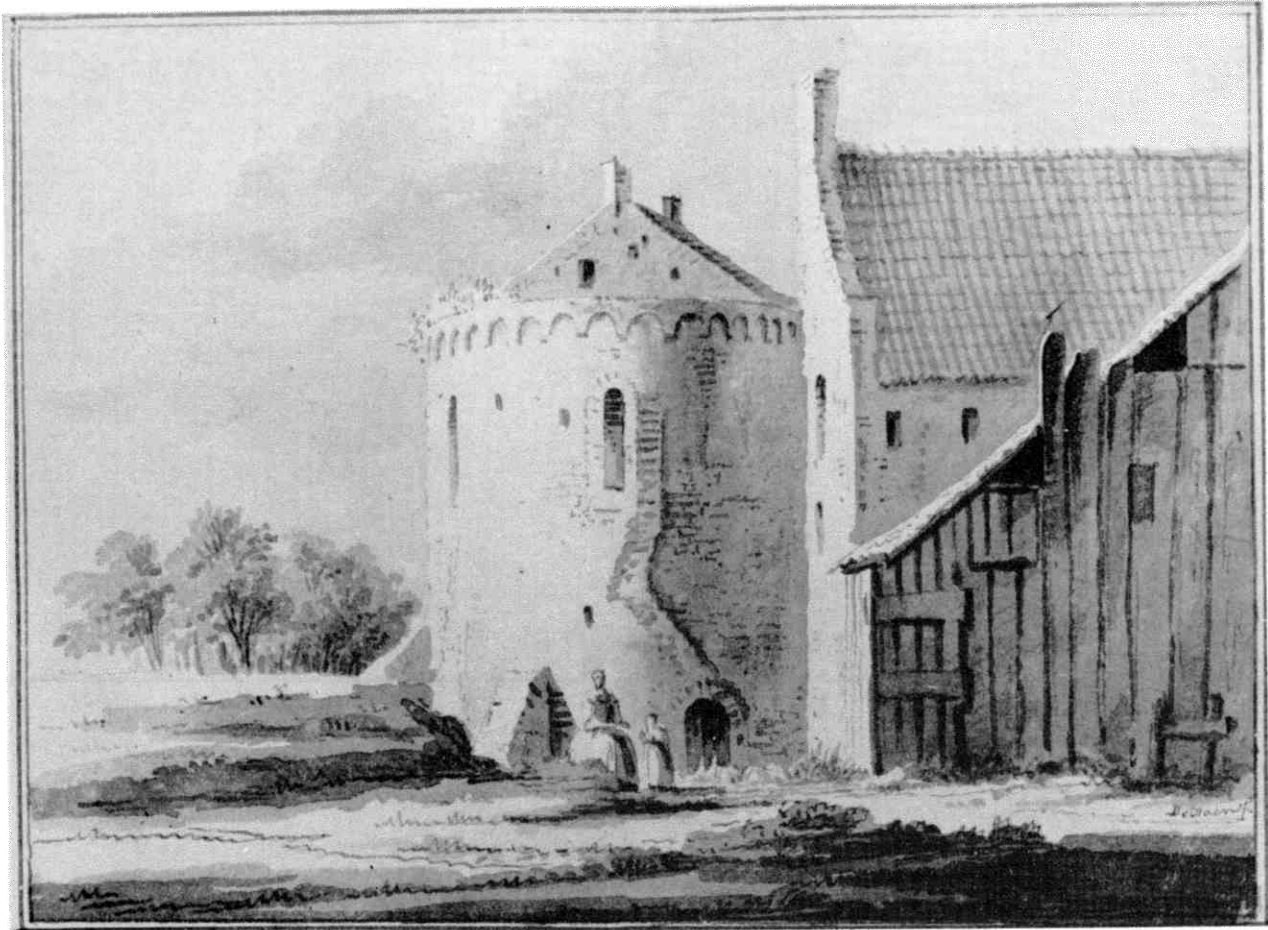
De kasteelgracht, of de voormalige havenkolk, is vanaf het kasteel gedempt. De ophogingslagen zijn, aan de hand van aardewerkmateriaal, gedateerd van de 15e tot en met de 17e eeuw. De gracht, op één plaats wel 40 meter breed, werd tegenover het kasteel begrensd door een keermuur. Deze muur, reeds door de Heemkundekring aangetroffen, was in verschillende fasen, met verschillende formaten baksteen gebouwd.

Na 1580 werden de stadsmuren verlegd, zodat het kasteel er deel van uit ging maken. De noordelijke helft, met een zware en een lichtere toren, kwamen binnen de stadsvesten te liggen, de zuidelijke helft, eveneens met een zware en een lichtere toren, buiten de vesten. De gracht, of havenkolk, was reeds gedempt; de muren die op het kasteel aansluiten, zijn tegen de ophogingslagen aangebouwd. De verhoging van het terrein ging, zoals het aardewerkmateriaal toont, nog door tot in de 17e eeuw. In 1983 is ook aandacht besteed aan de Nieuwstadspoort, de poort van de voorburch van het kasteel. De met behulp van de vogelvluchtkaarten bepaalde zoekseuf, leverde fundamente op van bakstenen met dezelfde afmetingen als de bakstenen van het kasteel. Omdat de proefput slechts enkele vierkante meters groot was en omdat moderne rioleringen door de fundamente gebroken

waren, kon niet veel meer worden vastgesteld dan dat er sprake was van een waarschijnlijk 15e eeuws gebouw. Van de Nieuwstadspoort wordt voor het eerst melding gemaakt in 1454.¹³

De 'losse vondsten' komen voornamelijk uit de gracht tussen het kasteel en de keermuur. Het materiaal uit de gracht is voor 80% dateerbaar in de 15e eeuw, en de overige 20% tot in de tweede helft van de 16e eeuw. Het steengoed, overwegend materiaal uit het productiecentrum Siegburg in het Duitse Rijnland, domineerde het roodbakkend aardewerk in een verhouding 5:1. Andersoortig aardewerk, zoals blauwgrijs en witbakkend, kwam slechts sporadisch voor. Het steengoedmateriaal betrof vooral drinkbekers. Het roodbakkend aardewerk toont een variatie in keukengerie: grappen, potten, koekpannen, vetvangers, vergieten, schalen, borden enzovoorts. Naast het aardewerk werden ook een groot aantal metaalvondsten gedaan, alsmede de vondst van enige kogels.

In de verhandeling naar aanleiding van het R.O.B. onderzoek, publiceerde H. Halbertsma een reconstructie van het kasteel.¹⁴ De reconstructie was gebaseerd op de opgraving, op de 16e en 17e eeuwse vogelvluchtkaarten en op beschrijvingen van het kasteel. De reconstructie

Eén van de kleine torens van de Tinne rond 1670. Kopie van een oudere afbeelding door A. de Haen (Foto Index Bouwkunst, R.U. Utrecht.)

toont een rechthoekig kasteel, met ronde torens. De binnenruimte van het gereconstrueerde kasteel beslaat een rechthoek van ongeveer 9,5 bij 41 meter. De zuidelijk torens hebben een middellijn van 23 meter, de twee noordelijke torens een middellijn van ongeveer 15 meter. Het onderzoek na 1981 heeft de reconstructie op twee plaatsen kunnen bevestigen. De aanzetten van de twee kleinere torens die in 1983 gevonden zijn, komen grotendeels overeen met de reconstructietekening. Een proefsleuf die volgens de tekening iets ten oosten van de oostelijke der twee kleine torens zou liggen, leverde inderdaad geen fundamenten op. De vondsten uit deze proefsleuf komen overeen met de bevindingen van 1981; overwegend Siegburg steengoed en een enkele scherfje roodbakend aardewerk. Hoewel in het profiel geen gracht is waargenomen, kunnen we op grond van de vondsten veronderstellen dat de gracht zich ook hier bevonden heeft. Een proefsleuf die volgens de reconstructietekening de westelijke van de twee kleine torens zou moeten aansnijden leverde niets op. Waarschijnlijk is bij de sloop van 1777 het westelijk deel van het kasteel tot een dieper niveau gesloopt dan het oostelijke deel. De fundamenten van de oostelijke helft van het kasteel waren tegen de sloop beschermd door de ophogingslagen

van de gracht. Overigens werden de waarnemingen in deze proefsleuf door de hoge grondwaterstand ernstig bemoeilijkt.

Het kasteel van Hattem, zoals we dat nu kennen, zou in de woorden van Van Rijen een 'ideaal' kasteel zijn naar 13e eeuwse begrippen.¹⁵ Vierkante waterkastelen met ronde hoektorens zijn in Nederland naast Hattem: Medemblik (gebouwd omstreeks 1283), Muiderslot (1282), Ammersoyen (midden 14e eeuw) en Helmond (begin 15e eeuw).¹⁶

Slot

Kastelen kunnen uiteenlopende functies toegedacht worden. In de regel wordt het kasteel als woonhuis van de edelman beschouwd, waarnaast soms het militair-strategische belang van het slot is beklemtoond. De historische bronnen met betrekking tot de Tinne van Hattem geven uitgebreid inzicht in deze functies. De hertogen van Gelre bezochten de Tinne met grote regelmaat en het kasteel bleek meer dan eens van grote militaire waarde, hoewel dat voor de stad Hattem niet altijd onverdeeld gunstig was. Uit het archeologisch materiaal uit de gracht is af te leiden dat vooral in de eerste helft van de 15e eeuw de

Tinne diende als woning van de hertog en zijn familie. Hun aanwezigheid wordt gereflecteerd in de grote hoeveelheden luxe steengoed drinkbekers.

In zijn onderzoek naar de rol van de kastelen bij de vorming van het territorium van Gelre, komt Kalkwiek tot de conclusie dat de kastelen die na 1300 gebouwd werden, vooral een rol speelden in de consolidatie van de macht van de graven van Gelre.¹⁷ Nadat de Limburgse successieoorlog verloren was, verdween de rol van het kasteel in het uitbreiden van de landsheerlijke macht. Het kasteel van Hattem, dat pas in het begin van de 15e eeuw zijn huidige vorm kreeg, speelde een rol in deze consolidatie en zijn functie was op de eerste plaats het representeren van de macht van de hertog. De hertog trok voortdurend van het ene kasteel naar het volgende. Zijn macht en invloed waren nog niet voldoende om de overheid te kunnen centraliseren. Bij afwezigheid van de hertog, werd zijn waardigheid waargenomen door een hoge ambtenaar, een burggraaf.¹⁸ Het domineren van het silhouet van de stad Hattem door de Tinne, was slechts één functie van het kasteel, waarmee de hertog de burgers van Hattem en omgeving continu kon laten weten dat hij aanwezig was.

Naschrift van de Redactie.

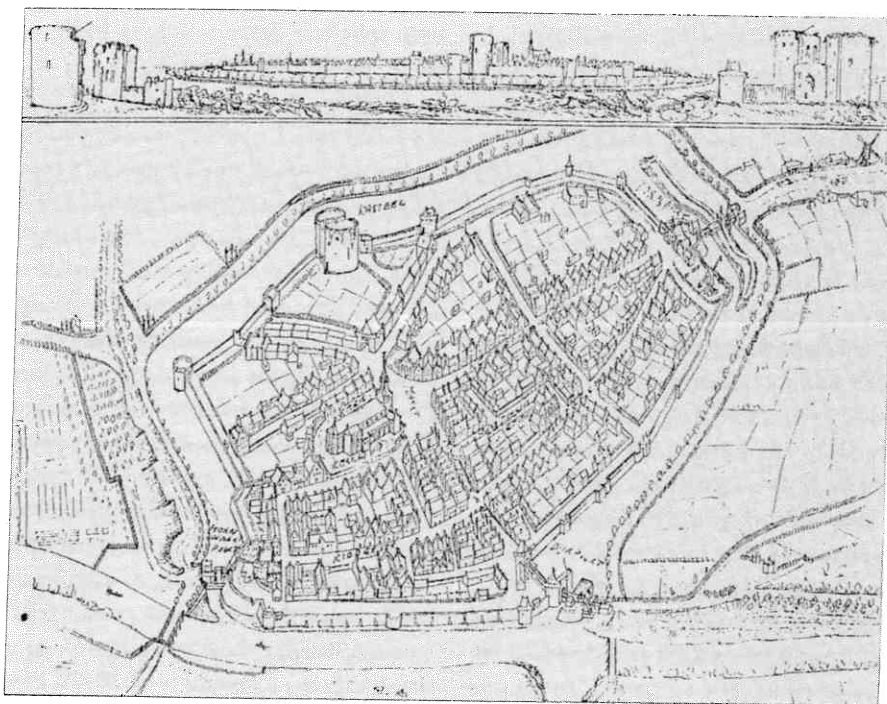
In verband met de bouw van een garage en de aanleg van rioleringen zal er op het terrein van de Dikke Tinne opnieuw onderzoek dienen te worden uitgevoerd. Waarschijnlijk zal dit in de herfst van dit jaar 1989 zijn beslag krijgen. We hopen zeer, dat hierbij onder meer de nodige aanvullingen van de wel zeer globale plattegrond boven water zullen komen.

Noten

- ¹ Sypkens Smit, M., *De geschiedenis van de stad Hattem*, Hattem 1964.
- ² Kouwenhoven, G., *Hoe dik de Dikke Tinne was*, typescript 1983.
- ³ Kalkwiek, K. A., *De Hertog en zijn Burchten; kastelen in de Geldersche Geschiedenis tot 1543*, Zaltbommel 1976, 130; Sypkens Smit, *Geschiedenis van de stad Hattem*, 14.
- ⁴ Sypkens Smit, *Geschiedenis van de stad Hattem*, 80.
- ⁵ Kalkwiek, *De Hertog en zijn Burchten*, 130.
- ⁷ idem, 16 en 88; Staats Evers, J. W., 'Hattem', in: *Gelderlands voormalige Steden*, Arnhem 1981, 190.
- ⁸ Sypkens Smit, *Geschiedenis van de stad Hattem*, 17; Veldkamp, H. J., 'Oude afbeeldingen van het slot te Hattem en hun eigen historie', in: *Hattem historisch gezien*, Hattem 1982.
- ⁹ Hofer, F. A., 'De Vesting Hattem en haar Kasteel', in *Gelre VII* (1904); Anon., 'Hattem ondergronds', in: *Hattem historisch gezien*, Hattem 1982.
- ¹⁰ Halbertsma, H., 'Hattem (gem. Hattem)', in *Berichten KNOB LXXXII* (1983), 42.
- ¹¹ idem.
- ¹² Noort, R. van de en J. Stienen, 'Hattem, water, puin en fundamenten', in: *Fibula XXIV*, 2 (1983), 12-14.
- ¹³ Sypkens Smit, *Geschiedenis van de stad Hattem*, 83.
- ¹⁴ Halbertsma, 'Hattem', 42.
- ¹⁵ Rijen, P. E. van, *Middeleeuwse Kastelen in Nederland*, Haarlem 1979, 4e druk, 95.
- ¹⁶ idem, 166, 167 en 171.
- ¹⁷ Kalkwiek, *De Hertog en zijn Burchten*, 137 en 202.
- ¹⁸ idem, 139-140.

* Met dank aan dhr A. de Waal en prof. dr. J. G. N. Renaud voor hun hulp bij het voltooiën van dit artikel.

Hilversum, voorjaar 1988

Plattegrond in vogelvlucht van Hattem in het midden van de 17e eeuw. In de kop twee aanzichten van de overblijfselen van de Tinne. (Coll. Bodell Nijenhuis. R.U. Leiden.)